

УДК 908:323.31(477.5)''17/18'':177.72

М. М. Будзар

ФОРМИ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОГО БЛАГОДІЙНИЦТВА ВЛАСНИКІВ ПАНСЬКИХ СІЛЬСЬКИХ САДИБ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII–XIX СТОЛІТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У статті розглянуто форми благодійницької діяльності власників сільських панських садіб Лівобережної України XVIII–XIX століть у царині релігії та визначено напрями дослідження цієї проблеми історичним краєзнавством.

Ключові слова: Лівобережна Україна, історичне краєзнавство, панська садиба, релігійне благодійництво, культова споруда.

В статье рассмотрены формы благотворительной деятельности владельцев панских сельских усадеб Левобережной Украины XVIII–XIX веков в сфере религии и определены направления исследования этой проблемы историческим краеведением.

Ключевые слова: Левобережная Украина, историческое краеведение, панская усадьба, религиозная благотворительность, культовое сооружение.

The article deals with the form of charitable activity of the manorial estate landlords of Left-Bank Ukraine XVIII–XIX centuries in the religious sphere and defined the direction of research of this problem by the historical region studies.

Key words: the Left Bank Ukraine Region, historical region studies, manorial estate, religious charities, places of worship.

Постановка проблеми. Одним із нагальних завдань сучасної історичної науки є впровадження інновацій у парадигму досліджень з історії України, що, відповідно, передбачає удосконалення викладання курсу вітчизняної історії у освітніх навчальних закладах усіх рівнів як такої пізнавальної моделі, у процесі впровадження якої академічна та дидактична гілки історичного знання виявляються тісно пов'язаними. Одна з галузей, де інтереси історії як науки та історії як навчальної дисципліни перетинаються та продуктивно взаємодіють, – це, за слушним твердженням О. Ю. Кашаби, «...історичне краєзнавство, яке є складовою національної освіти, сприяє відродженню регіональних традицій, консолідації нації [10, с. 103]».

Маючи синтетичну природу, краєзнавство уможливує актуалізацію антропологічного підходу до вивчення окремих явищ української історії. Тим доцільніше є застосування наукового інструментарію історичного краєзнавства для аналізу таких феноменів вітчизняної історії та культури, що утворилися з поєднання соціально-економічних та духовно-інтелектуальних складників. До цих утворень можна віднести явище панської («шляхетської», «козацько-шляхетської», «дворянської» – дефініція остаточно не визначена) сільської садоби, що розвивалося зазвичай впродовж кількох століть. Першочергової уваги, на наш погляд, потребують

сільські садоби, розбудовані представниками елітного прошарку в різних регіонах України, що функціонували як культурні осередки, акумулюючи у своєму просторі різноманітні форми творчої активності особистості, серед яких однією з найменш досліджених є меценатсько-благодійницька діяльність у сфері релігії.

Аналіз актуальних досліджень. Сучасні дослідники дійшли висновку про те, що панські сільські садоби – не лише «... вірець мистецької праці й архітектурного оформлення, а й свідки історії <...>, які характеризують різноманітні аспекти соціального й економічного ладу [1, с. 3]». У практиці вітчизняних істориків феномен садоби, розбудованої особами з елітного верстви як самодостатнє економічне та соціокультурне утворення, користується усе більшим попитом, передусім це стосується галузі історичного краєзнавства. У публікаціях останнього часу висвітлено актуальні проблеми краєзнавчого дослідження цього явища [18], проаналізовано напрями його розгляду у розвідках кінця XX – початку XXI століть [2]. Водночас тема садібного меценатства, залишається, за слушним коментарем І. Ю. Суровцевої, недостатньо вивченою [17, с. 109]. Це питання маємо аналізувати у контексті традицій українського меценатства та благодійництва у цілому, що В. В. Вечерський пропонує тлумачити як культурну політику: це була «... свідомо державницька позиція, спрямована на створення культурного середовища [4, с. 37]». Дослідники зазначають, що основи благодійництва в укра-

їнських землях формувалися за прикладом західних філантропічних товариств, базуючись на християнській традиції любові до ближнього, тобто це явище розвивалося на підставі взаємодії світського та релігійного компонентів [12, с. 139]. Наочним прикладом такого об'єднання світського та духовного культурних складників є меценатсько-благодійницька діяльність власників панських садиб у царині релігійного життя.

Мета статті. Саме тому виявляється продуктивним розглянути форми діяльності власників панських садиб, передусім тих, що відзначилися як помітні культурні осередки, у часово-просторових межах Лівобережної України XVIII–XIX століть та розкрити шляхи дослідження їх у царині історичного краєзнавства.

Виклад основного матеріалу. Функціонуючи у реальному історичному часові впродовж XVIII–XIX ст., панські сільські садиби Лівобережної України у переважній більшості були наслідком діяльності елітарного соціального стану – козацької старшини, що протягом 1780–1830 років отримала статус імперського дворянства. Значна кількість маєткових володінь лівобережного панства вже до другої третини XVIII століття мала визначені прикмети культурного осередку, цей процес отримав більш чіткі форми у наступний період, наприкінці XVIII – на початку XIX століть, що зумовлювалося історичною функцією лівобережних територій, що, за І. П. Лисяком-Рудницьким, неухильно відігравали «... ролю географічного ядра українського руху» [13, с. 154].

У культурному просторі панської садиви нерідко створювалася духовна атмосфера, чийм обов'язковим компонентом був релігійний складник, удосконаленню якого сприяло впорядковане життя поза світської суєти, в єднанні з природним світом, щоденність традиційних культових дій.

Треба наголосити на тому, що заходи з релігійного благодійництва, які мали місце у володіннях лівобережного панства (як, до речі, і в інших українських землях), отримали визначені форми вже у першій половині XVIII століття та у наступні часи майже не змінювалися. Власники сільських садиб, по-перше, будували домові церкви на садивній території, але нерідко таким чином, щоб сільська громада мала змогу їх відвідувати, по-друге, зводили за власний кошт сільські храми, віддавали земельні ділянки під таку забудову, презентували кошти на необхідний ремонт приміщення та купівлю предметів культового вжитку, по-третє, активно спілкувалися з особами з мистецько-художнього кола, замовляючи їм проекти церков чи оздоб-

лення екстер'єрів та інтер'єрів. Кожна з цих форм мала оригінальне виявлення відповідно до історичних обставин функціонування садиви, історії роду, долі окремих власників.

У садибах, розбудованих ще до середини XVIII століття, церкви виконували роль невід'ємної частки їхніх «біографій». Так, у селі Сваркове (Глухівський пов. Чернігівської губ., тепер – Глухівський р-н Сумської обл.) було до 1746 року, за часів Я. А. Марковича, було зведено два храми: у садиві, родовому помешканні представників сімейства, – «сімейну» церкву Дванадцяти апостолів, у селі для усієї парафії – Миколаївську церкву [8, кн. 7, с. 298]. Такі споруди зберігалися навіть за умов перебудови палацово-паркового комплексу, як церква св. Варвари у Сокиринцях (Прилуцького пов. Полтавської губ., тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.), збудована коштом Г. І. Галагана наприкінці XVIII ст., що, слугуючи домовою, призначалася водночас для сільської громади, тому стояла на межі паркової зони і села [6, с. 3].

Зазначимо, що будь-які дії дворянина, власника родової садиви, щодо будівництва культових споруд на території маєтку чи села, мали у підґрунті кілька мотивацій: підкріплювали його репутацію як людини, відданої православної вірі, слугували показником піклування про духовне життя селян, сприяли увіковіченню пам'яті про предків. Саме тому культові будівлі у маєтках обов'язково зберігали зв'язок з дворянським родом. Часто храми будувалися на честь тих святих, що були покровителями сімейства, прикладом чому може бути церква Петра і Павла, зведена коштом Г. П. Галагана у 1870–1880 роках як родова усипальниця (тут було поховано й самого фундатора) [6, с. 4].

Варіантом втілення «меморіальної» функції церкви у садиві було будівництво її з метою збереження пам'яті про конкретних членів родини. Саме на відзнаку поховання подружжя С. Г. та М. М. Волконських була побудована 1898 року за проектом О. Е. Ю. Ягна церква-надгробок у селі Вороньки (Козелецький пов. Чернігівської губ., зараз – Бобровицький р-н Чернігівської обл.). Меморіальні атрибути храму підкреслювалися тим, що, за свідченням С. М. Волконського, в іконостас її було вставлено дві ікони, привезені М. М. Волконською з Сибіру. Написи, що супроводжували ікони, засвідчували їхню меморіальну функцію у храмовому інтер'єрі. Зокрема, біля однієї з них було викарбовано текст, що його М. М. Волконська зробила епіграфом до своїх «Записок»: «...Господь решит оживання <...> Господь воздвигнет низверження» [5, с. 114].

Не менш важливим підґрунтям благодійницької діяльності власників садиб у галузі культового будівництва було те, що майже кожна церква, споруджувана поміщиком на території маєтку чи села, отримувала ще при початку будівництва власну легенду, яка зберігалася століттями. Зокрема, храм Святої Трійці було побудовано у селі Іржавець (Ржавець, Прилуцький пов. Полтавської губ., зараз – Прилуцький р-н Чернігівської губ.) 1736-го року коштом державців цієї території – сімейства Стороженків – для чудотворної ікони Божої Матері, реліквії зруйнованої Січі Запорозької, що була привезена козаками-мазепинцями ічнянської сотні і слугувала вінчальною для багатьох поколінь мешканців Іржавця, так само, як і для родин Стороженків та Ревуцьких, чия садиба зберігалася тут до початку 1920-х років [11, с. 110].

Діяльність лівобережного панства у сфері релігійного благодійництва активізувала співпрацю між мистцями та представниками владної еліти, котрі виступали у ролі покровителів мистецтва, забезпечуючи взаємодію релігійної та світської гілок меценатства. Наслідком такої співпраці став високий рівень культового будівництва на Лівобережжі, закладений ще наприкінці XVIII ст. спорудженням храмів у садибах-резиденціях за проектами Ю. Фельтена (можливо, Успенська церква у Вишеньках), М. О. Львова (Миколаївська церква-ротонда у Диканьці), А. А. Менеласа (Троїцька церква з дзвіницею у Яготині, А. І. Руска (дзвіниця у вигляді тридольної аркади на постаменті у Диканьці), Дж. Кваренгі (можливо, церква Андрія Критського у Стольному) та підкріплений у першій чверті XIX ст., коли у багатьох маєтках було побудовано низку вишуканих церков за формально-композиційними та естетичними вимогами класицизму. До них віднесемо Вознесенську церкву у садибі Раковичів села Радьковка (Прилуцький пов. Полтавської губ., тепер – Прилуцький р-н Чернігівської обл.), Успенську церкву садиби де Бальменів у Линовиці (Прилуцький пов. Полтавської губ., тепер – селище міського типу Чернігівської області), храм Георгія Хозевіта у Качанівці (Борзнянський пов. Чернігівської губ., тепер – Ічнянський р-н Чернігівської обл.). Впродовж XIX до початку XX століть лівобережні садиби залишалися «дослідницькою територією» для апробації нововведень у галузі будівництва, зокрема й культового, прикладом чого може слугувати перебудова сільського храму середини XVIII ст. у селі Вейсбахівка Прилуцького пов. Полтавської губ. (тепер – Білоріччя Прилуцького р-ну Чернігівської обл.)

з метою включення до нового архітектурного середовища в останній третині XIX ст. внаслідок зведення палацово-паркового ансамблю за проектом О. Е. Ю. Ягна, що його сучасні дослідники відносять до первістків національно орієнтованого варіанту модерну [3, с. 128].

Для оздоблення культових споруд, що зводилися на території садиби чи для сільської громади, нерідко використовувалися можливості маєткового господарства. Традиційною сферою реалізації благодійницьких зусиль господарів родових садиб, стала, зокрема, відливка церковних дзвонів, що обов'язково відмічалася у описах історії епархій, як у випадку із церквою садиби Й. С. Судієнка у селі Очкино (Новгород-Сіверський пов. Чернігівської обл., тепер – Середино-Будський р-н Сумської обл.), що була зведена 1796 року та мала на дзвіниці 11 дзвонів, найбільший з яких, у 300 пудів вагою, було оздоблено написом «Зроблено дзвін у селі Очкино коштом таємного радника Йосипа Степановича Судієнка» [8, кн. 6, с. 83]. Також показовим прикладом застосування для храмових потреб предметів, вироблених в умовах панського маєтку, є порцелянове оздоблення, виготовлене на Волокитинській фабриці у садибі А. М. Миклашевського (Глухівський пов. Чернігівської губ., зараз – Путивльський р-н Сумської обл.) для Покровської церкви, побудованої 1857 року як складника палацово-паркового ансамблю (іконостас з трьох частин, центральна – двоюрисна, чотири порцелянові колони, декоровані виноградними гронами, свічники та світильники) [8, кн. 7, с. 327].

Ікони та фрескові розписи нерідко виконували на замовлення власників садиби професійні майстри, у тому числі й першорядні, зокрема для храму Покрова у садибі села Романівка (Мглинський пов. Чернігівської губ., тепер – Російська Федерація), побудованого коштом С. А. Лашкевича 1811 року, ікони були написані В. Л. Боровиковським [8, кн. 7, с. 147]. Досить поширеним актом благодійництва було створення ікон для церкви власником садиби чи його рідними, прикладом чого може бути оздоблення дерев'яного храму у селі Тиниця (садиба Кочубеїв, Конотопський пов. Чернігівської губ., тепер – Бахмацький р-н Чернігівської обл.), зведенням якого опікувалася тогочасна власниця, О. В. Майорова, уроджена Кочубей, коли чотири ікони з зображенням євангелістів було написано небогою фундаторки церкви [8, кн. 6, с. 377].

Нерідко будівництво храму на території садиби акумулювало у собі декілька форм благодійництва. Унаочненням цього твердження мо-

же бути розбудова церкви Спаса у маєтку П. І. Харитоненка Наталівка Харківської губернії. (тепер – село Володимирівка Краснокутського р-ну Харківської обл.). Храм будувався протягом 1908–1912 років водночас для вінчання дочки власника й з оригінальною «музейницькою» метою – тут мали зберігатися унікальні ікони XV–XVI ст. зі зібрання П. І. Харитоненка. До будівництва були залучені митці, що сформувалися у культурно-художній атмосфері модерну, – архітектор А. В. Щусев, скульптори О. Т. Матвеев та С. Т. Коненков, художник-монументаліст О. І. Савінов [15]. Тобто спорудження храму сприяло й розвитку культового будівництва, й удосконаленню видів мистецької спадщини початку ХХ ст.

Як бачимо, прояви релігійного благодійництва у просторі панського маєтку Лівобережної України залишалися майже незмінними впродовж кількох століть. Вони зберегли свою традиційність наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли дещо трансформувалася сам дворянська сільська садиба.

Унаочненням збереження сталих форм релігійного благодійництва до кінця ХІХ ст. є розбудова Козельщинського жіночого монастиря В. І. Капністом, онуком В. В. Капніста, та С. М. Капніст, дочкою М. Ф. Остроградського, у садибі села Козельщина (Кобеляцький пов. Полтавської губ., тепер – смт. Козельщина Полтавської обл.), землі якого 1863 року перейшли до подружжя Капністів від П. І. Козельського, котрий дарчим заповітом передав маєток С. М. Капніст [7, с. 95]). У такий спосіб родина Капністів отримала у власність ікону Богородиці, з якою пов'язували зцілення від паралічу ніг п'ятнадцятирічної доньки Марії на початку 1881 року, що саме й обумовило активність В. І. та С. М. Капністів у досить анахронічній для останньої чверті ХІХ ст. справі заснування монастиря.

Першим кроком В. І. Капніста щодо надання можливості людям, котрі прагнули зцілення, звернутися до ікони, було отримання дозволу від архієпископа Полтавського і Переяславського Іоанна на спорудження у саду на території маєтку каплиці з тим, щоб у ній ікона виставлялася для вшанування. Тим самим було розпочато будівництво культового комплексу, до якого увійшли каплиця, церква Різдва Богородиці, будинки священика та притчу, приміщення для сторожів, дві лавки, колодязь та лікарня. Про хід будівельних робіт, котрі тривали з 1. 05. 1881 до 1. 03. 1884 років, В. І. Капніст детально розповів у листі до обер-прокурора Синоду К. П. Побєдоносцева від 22. 04. 1884 року [9, арк. 2], звернувшись до нього з пропозицією про засну-

вання монастиря, у якому духовні потреби людей, котрі приходять звідусіль, задовольнялися б якомога краще [9, арк. 1, зворот.]. У цьому ж листі власник Козельщини наголосив на необхідності відкриття лікарні поряд із церквою, тому що серед прочан виявилось дуже багато немічних, залишених без будь-якої допомоги. Усього на цьому етапі розбудови було витрачено 64 196 тис. крб. 39 коп., з яких на будівництво лікарні було виділено 7 346 тис. крб. 92 коп. (лист супроводжувався друкованим звітом) [9, прил., с. 3]. 1885 року прийшов дозвіл Синоду на заснування православної общини, з якої 1891 року було утворено монастир, для чого С. М. Капніст пожертвувала 30 десятин 1850 кв. сажнів землі [16, с. 186]. Козельщинський Різдва Богородиці монастир вже до початку ХХ століття став помітним явищем духовного та релігійного життя тогочасної Полтавщини.

Усі вищенаведені форми релігійного меценатства у межах дворянської садиби були реалізовані у діях подружжя Капністів. Їхня активність щодо влаштування монастиря безумовно свідчила про силу релігійних почуттів, з іконою Козельщинської Богородиці було пов'язано щонайменше два родових перекази – про отримання її предком П. І. Козельського з материнської сторони запорожцем Сіромахою у посаг за дружиною-італійкою та про вивезення її з Константинополя як військового трофею [7, с. 35]. І, поза всяким сумнівом, благодійницька діяльність В. І. та С. М. Капністів мала у підґрунті піклування про людей, котрим була необхідна й духовна, й медична допомога.

Таким чином, можна визначити кілька перспективних напрямків вивчення форм релігійного благодійництва, реалізованих у просторі панської сільської садиби різних регіонів України, засобами історичного краєзнавства. Це, передусім, мають бути розвідки у сфері генеалогії, тому що розбудова чи то садибної церкви, чи то приходської, фундатором якої виступав господар маєтку, була безпосередньо пов'язана з історією роду. По-друге, вважаємо за необхідне активізацію історико-хронологічного шляху досліджень, що передбачає, зокрема, аналіз історії садиби з позиції наслідування форм власності (якій родині належала) та особливостей функціонування на певному відрізкові часу (форми взаємодії між церковною та світською гілками влади). З іншого боку, розгляд форм культового будівництва та долі релігійних споруд на садибних територіях може виконувати й джерелознавчу функцію, тобто інформація з зазначеної проблеми має стати засобом висвітлення

сутності окремих етапів в історії українських земель. І, нарешті, продуктивним, на наш погляд, є культурно-художній напрям досліджень, що передбачає акцентування зв'язків між історичною та мистецтвознавчою гілками краєзнавства задля вивчення стильових прикмет церков у складі садибних ансамблів, проведення семіотичного аналізу змістового наповнення культурного простору садиби.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дійдемо висновку, що дослідження форм релігійного благодійництва власників панської («шляхетської», «козацько-шляхетської», «дворянської») садиби в українських землях впродовж певного історичного відрізка часу у царині історичного краєзнавства є доцільним й продуктивним. Це дозволяє акцентувати провідні складники розвою меценатства загалом в українських землях – історичний, генеалогічний, джерелознавчий, культурно-художній – та водночас надає можливість виокремити регіональний компонент у таких розвідках.

Аналізуючи релігійне благодійництво як прояв садибного меценатства у середовищі панської садиби Лівобережжя ХІХ–ХХ ст., зазначимо, що його форми виявилися напрочуд сталими, залишаючись у межах сприяння культовому будівництву у садибі та за її кордонами, спілкування з діячами мистецтв заради об'єднання духовного й світського у їхній творчості. Благодійництво у сфері релігії покликано було підтвердити відданість осіб з кола лівобережного панства засадам релігії, продемонструвати їхнє опікування народними потребами, задовольнити їхнє почуття приналежності до свого роду. Водночас воно сприяло об'єднанню світського та духовного культурних складників у життєдіяльності садиб.

Аналіз форм релігійно меценатства у практиці господарів панських садиб дозволяє збалансовано використовувати окремі складники історичного краєзнавства як науки – політичного, соціального, економічного, інтелектуально-духовного – та актуалізувати досвід міждисциплінарних досліджень, що, відповідно, потребує подальших розвідок у зазначеному напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біррова О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина ХVІІІ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Біррова. – Харків, 2009. – 20 с.
2. Будзар М. М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України ХІХ століття у сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях /

М. М. Будзар // Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди: зб. наук. праць. – Харків: Майдан, 2010. – Вип. 38 ; сер. «Історія та географія». – С. 194–199.

3. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський ; Науково-дослідний ін-т теорії та історії архітектури і містобудування, Головне управління містобудування і архітектури Київської міськдержадміністрації. – К. : НДІТІАМ, 2002. – 592 с. : іл.
4. Вечерський В. Меценатство української еліти в глухівській період Гетьманщини / В. Вечерський // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 35–44.
5. Волконский С. М. Воспоминания: о декабристах. Разговоры / С. М. Волконский. – М. : Искусство, 1994. – 288 с.
6. Гайдай Г. В Сокиринці до Галаганів / Г. Гайдай // Скарбниця / Прилуцький музей, Краєзнавче товариство ім. В. І. Маслова. – 1996. – № 12 (52). – С. 1–5.
7. Жук В. Н. Перлина Козельщини : сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря / В. Н. Жук, Г. Д. Сердюк : 3-є вид., перероб. і доп. – Полтава : АСМІ, 2007. – 237 с.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии : в 7 кн. – Чернигов : Земская типография. – 1873–1874.
9. Кн. 6 : Уезды : Новгород-Северский, Со-сницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский.. – 1874. – 450 с.
10. Кн. 7 : Стародубский, Мглинский, Новозыбков-ский, Глуховский и Нежинский уезды. – 1873. – 440 с.
11. Капнист Влад. – [Победоносцеву] Константину Петровичу : письмо 22 апреля 1884г. из Козельщины в [Пет.] Об отчете по постройке храма, церковных домов со службами и больницы в селе Козельщине. – Институт рукопису НБУВ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Од. зб. 2624. – На 2 арк. – Прил.: печатный отчет, на 4 арк.
12. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної історії: теоретичний аспект / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 96–105.
13. Кузик В. Ревуцькі – державці с. Іржавець : перша розвідка родоводу / В. Кузик // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського – К., 1996. – С. 108–112.
14. Кочнова О. А. Благотворительная деятельность в контексте менталитета украинского

- народа / О. А. Кочнова // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 106. – С. 137–140.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2 т.] / І. Лисяк-Рудницький ; [упоряд. Я. Грицак] ; Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канадського ін-ту українських студій Альберт. ун-ту. – К. : Основи : Ін-т держ. упр. та місцевого самоврядування при Кабміні України, 1994. – (Західна історіографія України ; вип. 1). – Т. 1 / [пер.: М. Бадік та ін.]. – 530 с. : порт.
16. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Тип. товарищества Фронцкевича Г. Л. и К., 1908. – 1914. – Т. 2 : Е – К. – 1910. – 720, [20] с. – Капнисты: указ.: с. 267–296.
17. Рыбакин Л. Забытый шедевр / Л. Рыбакин // Наука и религия. – 1991. – № 7. – С. 36–37.
18. Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / И. Ф. Павловский. – Полтава : Издание ПУАК, 1914. – 294 с.
19. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006. – 228 с.
20. Товстоляк Н. М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садіб / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди : зб. наук. праць. – Харків: Майдан, 2008. – Вип. 29–30 ; сер. «Історія та географія». – С. 194–197.
-